

Elżbieta Gerstmannowa

*Katedra Organizacji Usług Turystyczno-Hotelarskich
Akademia Morska
Gdynia*

WALORY TURYSTYCZNE PRZESTRZENI SAKRALNEJ PONORBERTAŃSKIEGO ŻUKOWA

Wstęp

Na trasach turystycznych wędrówek po Kaszubach znajduje się ponorbertański kościół w Żukowie. Piękna bryła kościoła i towarzyszących mu zabudowań poklasztornych, specyficznie ukształtowana przestrzeń przechodząca w dolinę Raduni, stary drzewostan, sąsiedztwo drugiego starego kościoła sprawiają, że ta część Żukowa przyciąga wzrok przejeżdżających turystów i jest wybitnym elementem krajobrazu miejscowości. Do wnętrza starej świątyni, w której przez wieki gromadzono wybitne dzieła sztuki, zaprasza wydeptana, „wymodlona” kamienna posadzka. Chętnie zatrzymujemy się w takich miejscach i dodajemy swoje skupione kroki do modlitwy wielu pokoleń wiernych.

Położenie i cechy fizycznogeograficzne obszaru

Żukowo, którego historia sięga początków XIII w., prawa miejskie uzyskało dopiero w 1989 r. To niewielkie, niespełna 6-tysięczne miasto, leży w centralnej, pojeziernej części województwa pomorskiego, w powiecie kartuskim. Oddalone zaledwie o dwadzieścia kilka kilometrów od aglomeracji gdańskiej, położone jest na najbardziej znanych trasach turystycznych Pomorza. Tu krzyżują się drogi prowadzące do Trójmiasta, na Kaszuby i w Bory Tucholskie. Na północ prowadzi droga do Gdyni, na wschód – do Gdańska, na zachód – do Kartuz, i dalej na pojezierza: Kaszubskie i Bytowskie. Przez Kartuzy część turystów przemierza także na północ, do Lęborka i Łeby. Na południe prowadzi droga do Kościerzyny i w wiele regionów Borów Tucholskich. Żukowo powszechnie nazywane jest bramą lub wrotami do Kaszub. Przez miejscowość prowadzą

także dwa szlaki turystyczne: niebieski *Kaszubski* szlak pieszy i szlak kajakowy *Z biegiem Raduni*.

Żukowo leży w obrębie mezoregionu Pojezierze Kaszubskie, na obszarze o znacznym zróżnicowaniu rzeźby terenu. Wysokości bezwzględne wahają się od 110 m n.p.m. w dnie doliny Raduni do ponad 180 m n.p.m. na wysoczyźnie morenowej. W strefie wyniesień morenowych znajdują się liczne obniżenia terenu; część z nich zajmują oczka wytopiskowe.

Centralna część miejscowości położona jest w dolinie Raduni, w obrębie tzw. żukowskiego basenu zastoiskowego¹. Od północy rzeka Radunia przyjmuje w żukowskim odcinku swojego biegu dopływ o nazwie Słupina (Supina, Mała Supina). Poniżej Żukowa uchodzi do Raduni drugi z cieków – Strzelenska (Strzelniczka). Oba dopływy wykorzystują szlaki odpływu fluwioglacjalnego i obejmują zarówno odcinki rynnowe, jak i przełomowe². Od południa znajduje się podłużne obniżenie erozyjne oddzielone od koryta Raduni potężną formą ostańcową (131,6 m n.p.m.).

Sama Radunia, mimo znacznego spadku, tworzy w obrębie basenu żukowskiego liczne meandry. Dno doliny, o szerokości od kilkudziesięciu do około 250 m, znajduje się na wysokości 10-13 m n.p.m. Sąsiadująca powierzchnia wysoczyzny morenowej osiąga wysokości rzędu 130-143,8 m n.p.m.

Głębokie rozcięcie powierzchni morenowej przez cieki i obniżenia o charakterze rynien, a także obecność wielu ostańców erozyjnych decyduje o dużej dynamice rzeźby terenu. Różnice wysokości względnych wynoszą do 30 m w sąsiedztwie doliny Raduni i do ponad 40 m w sąsiedztwie doliny Słupiny. Urozmaicenie rzeźby terenu jest także wynikiem antropogenicznej fragmentacji terenu przez drogi i dwie linie kolejowe, towarzyszące im wykopy, wiadukty i mosty. Konsekwencją cech rzeźby terenu jest historyczny i współczesny układ osadniczy Żukowa (por. ryc. 1).

Historia rozwoju klasztoru sióstr norbertanek

Historia rozwoju społeczno-gospodarczego obszaru i przekształceń krajobrazu już od początków XIII w. nierozzerwalnie związana była z lokacją i działalnością klasztoru sióstr norbertanek.

Żeńska gałąź zakonu kształtowała się w Polsce już od XII w. Do zakonu przyjmowano tylko kobiety z rodów książęcych, rycerskich i szlacheckich. Ich rodziny nie szczędziły nadań dla klasztorów. Ten zwyczaj, w przypadku klasztoru żukowskiego, został rozszerzony na bogaty gdański patrycjat³.

¹ Oddzielonego odcinkami przełomowymi od basenów: somonińskiego i kiełpińskiego

² B. Augustowski, *Rzeźba terenu*, [w:] J. Moniak (red.), *Studium geograficzno-przyrodnicze i ekonomiczne województwa gdańskiego*, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, Gdańsk 1974, s. 59.

³ S. Szybkowski, *Zakon norbertanów i norbertanek (premonstratensów i premonstratensek)*, [w:] B. Śliwiński (red.), *Dzieje Żukowa*, Miasto i gmina Żukowo oraz REMUS, Żukowo 2003, s. 24-25

Jako data fundacji zakonu norbertanek żukowskich w starszych źródłach podawany jest 1209 r.⁴ Dyskusję podjętą w 2003 r., w monografii *Dzieje Żukowa*, zakończono stwierdzeniem, że przywilej fundacyjny był prawdopodobnie wystawiony w ostatnich miesiącach 1212 r.

Z dokumentu fundacyjnego wynika, że pierwotnie klasztor ulokowano w miejscu o nazwie Stołpa (Stolpa), na wschodnim brzegu rzeki Słupina, przy jej ujściu do Raduni⁵. Dopiero od 1229 r. w materiałach źródłowych występuje wyłącznie nazwa Żukowo⁶.

Fundatorem klasztoru był Mściwoj I (Mestwin, Mszczuj), przedstawiciel moźnej rodziny Sobiesławiców, namiestnik (wielkorządca) sprawujący władzę w imieniu książąt piastowskich⁷. W dokumentach duńskich i papieskich z lat 1210, 1212 Mściwoj I jest tytułowany księciem⁸.

Poza miejscem klasztornym o nazwie Stołpa, w dokumencie fundacyjnym Mściwoja I norbertankom подарowano cztery sąsiadujące wsie, w tym – Żukowo, a także Świemirowo leżące na terenie dzisiejszego Sopotu i Rębiechowo – dziś dzielnica Gdańska z portem lotniczym. Żona Mściwoja, Zwinisława (Świnisława), podarowała norbertankom prawie całą Kępę Oksywską – dzisiejsza Gdynia, a także dobra w okolicach Łeby, Świecia nad Wisłą oraz wiele nieruchomości i pożytków gospodarczych, takich jak np. prawo połowów ryb na określonych zbiornikach⁹. W późniejszych latach przeoryszą norbertanek żukowskich była Witosława, córka Mściwoja i Zwinisławy. Za jej rządów norbertanki otrzymały kolejne dobra na Pomorzu, a w szczególności na Kaszubach, a klasztor żukowski stał się także nekropolią księżniczek wschodniopomorskich¹⁰.

Budowę zespołu klasztornego zakończono prawdopodobnie w 1253 r. W 1259 r., w wielkim przywileju księcia Świętopępka, klasztor uzyskał prawo prowadzenia w Żukowie targu z karczmą. Norbertanki otrzymały też pozwolenie na założenie miasta na prawie niemieckim i włączenie w jego obręb wsi klasztornych. Z historycznych analiz wynika, że norbertanki z powodu różnorodnych niesprzyjających okoliczności nigdy nie urządziły targu ani nie założyły miasta¹¹.

⁴ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po województwie pomorskim*, Książnica Polska TNSW, Lwów 1924, s. 469.

⁵ *Ibidem*, s. 468; B. Śliwiński, *Wieś Żukowo wedle najdawniejszych źródeł pisanych*, [w:] B. Śliwiński (red.), *Dzieje Żukowa*, *op. cit.*, s. 37-38.

⁶ Przeniesienie siedziby klasztoru było prawdopodobnie następstwem zniszczenia klasztoru przez Prusów w 1226 r.

⁷ Warto dodać, że starszy brat Mściwoja I, Sambor I, był fundatorem pierwszego klasztoru na Pomorzu Gdańskim – męskiego zgromadzenia cystersów w Oliwie, w latach osiemdziesiątych XII w.; za: B. Śliwiński, *Wieś Żukowo*, *op. cit.*, s. 43.

⁸ S. Szybkowski, *Zakon norbertanów*, *op. cit.*, s. 32; B. Śliwiński, *Wieś Żukowo*, *op. cit.*, s. 42-46.

⁹ M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik*, *op. cit.*, s. 468.

¹⁰ B. Śliwiński, *Wieś Żukowo*, *op. cit.*, s. 57-59.

¹¹ *Ibidem*, s. 68, 69.

W kolejnych przywilejach (1283, 1295) norbertanki uzyskały prawo przeniesienia wsi na prawo niemieckie i przywilej rozwoju klasztoru na podstawie najwygodniejszych dla zakonu przepisów tego prawa. Lokacją na prawie niemieckim objęto tereny położone generalnie na północ od klasztoru; od cieku Słupina na zachodzie do cieku Warsnica (dzisiejsza Strzelenka). Nastąpiła też dalsza komasacja gruntów. Przy klasztorze pozostawiono, poza prawem lokacyjnym majątki i folwarki klasztorne, które stanowiły siłę roboczą dla klasztoru.

Efektem tych zmian było prawdopodobnie rozluźnienie kontaktów między wsią a klasztorem i wybudowanie, pomiędzy 1366 a 1383 rokiem kościoła wiejskiego pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela¹².

W późniejszym okresie, po wielu sporach w łonie zakonu, w 1445 r. norbertanki zostały podporządkowane Krzyżakom. Zwierzchnictwo Krzyżaków zostało potwierdzone bullą papieską w 1449 r. i dopiero w 1466 r., na mocy II pokoju toruńskiego kończącego wojnę trzynastoletnią, Pomorze Gdańskie wraz z Żukowem znalazło się pod polskim panowaniem.

Po kolejnych 200 latach różnorodnych dziejów zakonu i jego stopniowego upadku, w 1772 r., po pierwszym rozbiórce Polski, Fryderyk II dokonał konfiskaty dóbr klasztoru, a kościół przyklasztorny przekazano parafii w Żukowie¹³. Już w 1810 i 1815 r. pruskie rozporządzenia zakazały przyjmowania do klasztoru w Żukowie nowych kandydatek, prowadzenia nowicjatu i wyboru nowej przeoryszy.

Ostateczna kasata klasztoru żukowskiego nastąpiła w 1834 r. W klasztorze przebywało w różnych okresach jego rozwoju od 30 do 60 sióstr. W chwili kasacji konwent liczył zaledwie 10 sióstr¹⁴.

Wpływ klasztoru na krajobraz wsi

Ponad sześć wieków istnienia klasztoru norbertanek w Żukowie spowodowało ukształtowanie szczególnych cech przestrzeni. Część tej przestrzeni można nazwać przestrzenią sakralną, pozostała część była obszarem różnorodnych działań gospodarczych, związanych, z funkcjonowaniem klasztoru, folwarku i poszczególnych osad.

Najważniejszym elementem krajobrazu były zabudowania klasztorne położone w rozszerzeniu doliny Raduni, na północ od koryta rzeki. Do nich przylegał folwark, zbudowany w klasycznym układzie czworoboku i budynki przemysłowo-gospodarcze klasztoru.

¹² M. Smoliński, *Żukowo do schyłku XIV w.*, [w:] B. Śliwiński (red.), *Dzieje Żukowa*, op. cit., s. 81-84.

¹³ G. Maj, *Żukowo - Studium konserwatorsko-ruralistyczne* (niepubl.), Regionalny Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Gdańsk 1987.

¹⁴ A. Groth, *Klasztor i wieś Żukowo od początku XVI w. do początku XIX w.*, [w:] B. Śliwiński (red.), *Dzieje Żukowa*, op. cit., s. 115, 116.

Na zabudowania klasztorne składał się istniejący do dziś kościół Wniebowzięcia NMP i budynki zlokalizowane wokół kościoła. Od strony północnej kościoła znajdowała się furta klasztorna z pomieszczeniami gościnnymi. Do dziś zachował się budynek z salą o krzyżowym sklepieniu wspartym na ośmiobocznym filarze.

W miejscu dzisiejszego cmentarza przykościelnego, od strony południowo-wschodniej, znajdował się konwent – dwupiętrowy budynek, połączony z chórem kościoła, mieszczący ponad 40 cel zakonnic, a także inny obiekt klasztorny mieszczący refektarz, dormitorium i kuchnię¹⁵. Budynki te otaczał mur obwiedni, którego fragment zachodni zachował się do dziś. We wnękach muru, obecnie zasłoniętych przez szpaler nasadzonej zieleni, znajduje się pięć malowanych scen z dziejów klasztoru¹⁶.

Częścią zabudowań klasztornych były także: browar (połączony z pralnią), rzeźnia i piekarnia.

Dzisiejszą, centralną część wsi, od klasztoru aż po ujście Słupiny, zajmowała zabudowa folwarku klasztornego, zwanego w osiemnastowiecznych źródłach Ostrokowem¹⁷. Znajdowały się w jego obrębie: budynek zarządcy folwarku, stajnia, obora dla krów, obora dla wołów, obora dla cieląt, owczarnia i trzy stodoły. A. Groth¹⁸ podaje, że na obszarze folwarku znajdowało się także osiemnaście chałup z zabudowaniami gospodarczymi.

Nad Radunią ulokowane były: stara papiernia i młyn zbożowy. Urządzenia wodne, budynek młyna, elewator i budynek magazynowy zachowały się do obecnych czasów (fot. 1). Po I wojnie światowej funkcjonowała w tych obiektach także piekarnia, a po wybudowaniu, w 1908 r., elektrowni wodnej w Rutkach – elektryczny tartak¹⁹.

Na południe od Raduni znajdowało się jedynie wzgórze cmentarne, na którym w 1754 r. wybudowano kaplicę cmentarną św. Nepomucena upamiętniającą śmierć zakonnic wymordowanych podczas najazdu Prusów w 1234 r. Kaplica ta przetrwała do dnia dzisiejszego.

Fot. 1. Młyn i elewator nad Radunią
(fot. E. Gerstmannowa)

¹⁵ *Ibidem*, s. 126.

¹⁶ Obecnie prawie całkowicie zniszczonych.

¹⁷ A. Groth, *Klasztor i wieś Żukowo*, op. cit., s. 127.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ A. Romanow, *Dzieje Żukowa w latach 1818-1920*, [w:] B. Śliwiński (red.), *Dzieje Żukowa*, op. cit., s. 160.

Interesująca część zabudowy gospodarczej klasztoru, prawdopodobnie już od początków XVI w. znajdowała się w dolinie rzeki Słupiny. Ta część dzisiejszego miasta, mimo bezsprzecznych walorów krajobrazowych i kulturowych, nie została opisana w przewodnikach turystycznych, nie jest widoczna z głównych szlaków komunikacyjnych i niewielu turystów do niej dociera.

Charakter rzeki i kształt jej doliny umożliwiły zakonnikom wykorzystanie siły spiętrzonych wód i ulokowanie w dolinie Słupiny: tartaku, papierni (i młyna) oraz kuźni (hamer). Na odcinku około 1400 m został wybudowany kanał doprowadzający wodę do urządzeń przemysłowych. Górny, rynnowy fragment rzeki i towarzyszącego jej kanału (około 1100 m) zakończono żelbetowym jazem z zasuwami. Dolny odcinek kanału poprowadzono po stoku doliny, a jego końcowy odcinek doprowadzający wodę do komory turbiny, w specjalnej, żelbetowej konstrukcji przerzucono nad drogą (fot. 2).

Stara papiernia nad Radunią działała już w 1512 r., jednakże brakuje dokumentów pozwalających na określenie początków funkcjonowania papierni w dolinie Słupiny. W decyzji w sprawie wpisania obiektu do rejestru zabytków (1988) podano, że norbertanki uruchomiły papiernię na Słupinie około 1600 r.²⁰ A Groth stwierdza, że papiernię w dolinie Słupiny siostry wybudowały dopiero w 1730 r. Zespół papierni widoczny jest na mapie Schrottera-Engelhardta, wykonanej w latach 1796-1802. Budynek dawnej papierni istnieje do dzisiaj. W latach 20. XX w. papiernię zamieniono na młyn zbożowy i piekarnię. Młyn działa w tym obiekcie do dnia dzisiejszego.

Papiernia żukowska produkowała papier z Piękną Madonną i napisem S. Maria oraz znakiem pomocniczym Zukau i gmerkiem papiernika Lehmana. Na papierach żukowskiej produkcji występowała również trąbka myśliwska na tarczy, godło Prus i herb miasta Gdańska²².

W dolnej części doliny Słupiny funkcjonował też tartak i kuźnia. Tartak odnotowano w źródłach pisanych w 1748 i 1772 r. Kuźnia, zwana hamrem, istniała (poniżej papierni) w dolinie Słupiny już w XVI w. Obiekt zniszczono podczas budowy magistrali kolejowej²³. Przy obiektach przemysłowych znajdowały się

Fot. 2. Papiernia (obecnie młyn) w dolinie Słupiny. Widoczna żelbetowa konstrukcja – przerzut wody nad drogą
(fot. E. Gerstmannowa)

²⁰ Informacje z dokumentacji WKZ w Gdańsku, wrzesień 2004.

²¹ A. Groth, *Klasztor i wieś Żukowo*, op. cit.

²² Informacje z dokumentacji WKZ w Gdańsku, wrzesień 2004.

²³ G. Maj, *Żukowo – Studium konserwatorsko-ruralistyczne*, op. cit., s. 39-42.

budynki mieszkalne i gospodarcze. W pobliżu wsi znajdowała się klasztorna cegielnia.

Centrum osadnicze dawnej wsi znajdowało się w otoczeniu kościoła św. Jana Chrzciciela. Kościół ten ulokowano powyżej kościoła klasztornego, niecałe 300 m na północny wschód od niego. Zabudowa wsi ciągnęła się w kierunku północnym i wschodnim. A. Groth²⁴ podaje, że zgodnie z tradycją ludową ta część wsi nosi nazwę Gbury, wynikającą z faktu, że obszar ten zamieszkiwali zamożni chłopci (gbury) i rzemieślnicy²⁵.

W wielu materiałach źródłowych autorzy stwierdzają, że w XVII w. zarysował się wyraźny podział nowożytnego Żukowa na zabudowę klasztorną i najbliższe otoczenie klasztoru zwane Żukowem Dolnym, tzw. *interior* i okolice położone na północ od dzisiejszego kościoła św. Jana Chrzciciela – tzw. Żukowo Górne, czyli *superior*.

Miejscowość Żukowo w swojej długiej historii rozwoju znajdowała się na skrzyżowaniu ważnych szlaków komunikacyjnych, głównie handlowych i uważana była za bramę do Gdańska. Biegła tędy droga łącząca Gdańsk z Pomorzem Zachodnim – przez Żukowo, Mezowo, Kiełpino, Goręczyno, Kościerzynę i Bytów, z odgałęzieniem do Chmielna oraz trakt łączący ją z drogą Gdańsk – Słupsk przez Kielno i Szemud²⁶.

Położenie na szlaku z Brandenburgii do Gdańska umożliwiała zakładanie karczm i rozwój gospodarczy wsi. W różnych okresach funkcjonowało tu od pięciu do trzech karczm²⁷. Przy największej karczmie znajdowała się stajnia dla koni i szereg obiektów gospodarczych. W karczmach żukowskich serwowano wyłącznie piwo z klasztornego browaru i gorzałkę z klasztornej gorzelnii²⁸.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że siostry norbertanki miały także znaczny wpływ na edukację dzieci i młodzieży oraz życie kulturalne osady. Prawdopodobnie już w XIII w. rozpoczęła działalność szkoła nowicjacka, w której nauczano m.in. tkactwa i hafciarstwa. Ciesząca się dobrą sławą szkoła, z czasem stała się miejscem kształcenia dziewcząt i chłopców mieszczaństwa i rycerstwa Pomorza²⁹. Z tradycji hafciarstwa nauczanego przez norbertanki wywodzi się słynna „żukowska szkoła haftu”. We wsi działał też klasztorny szpital³⁰.

²⁴ A. Groth, *Klasztor i wieś Żukowo*, op. cit.

²⁵ *Ibidem*, s. 127.

²⁶ B. Śliwiński, *Wieś Żukowo*, op. cit., s. 45.

²⁷ A. Groth, *Klasztor i wieś Żukowo*, op. cit., s. 129.

²⁸ W 1772 r. w Żukowie wypito 100 beczek piwa i 58 achtli gorzałki (achtel – ósma część beczki; beczułka); A. Groth, *Klasztor i wieś Żukowo*, op. cit., s. 129.

²⁹ Norbertanki zakładały w dobrach klasztornych także szkoły parafialne, np. w Chmielnie, Luzinie, Oksywiu.

³⁰ A. Groth, *Klasztor i wieś Żukowo*, op. cit., s. 124, 125.

Zabytki ponorbertańskiego Żukowa

Do rejestru zabytków Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wpisano z terenu Żukowa wyłącznie zabytki związane z przestrzenią dawnej wsi klasztornej, są to:

- zespół klasztorny norbertanek obejmujący: kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, północny budynek klasztorny (XIV-XV w.), południowy budynek klasztorny (XVII w.), mur klasztorny (XVII w.),
- kaplica św. Jana Nepomucena, znajdująca się na cmentarzu,
- zespół dawnej papierni w dolinie Słupiny obejmujący: dawną papiernię, obecnie młyn zbożowy, dawny dom mieszkalny dzierżawcy papierni, kanał rzeki Słupiny z urządzeniami i budowlami wodnymi,
- zespół osadniczo-krajobrazowy dawnej wsi klasztornej – układ przestrzenno-krajobrazowy (XIII-XIV w.).

Dominantą krajobrazową obszaru jest gotycka bryła kościoła Wniebowzięcia NMP (fot. 3). Do kościoła przylega dziewiętnastowieczny budynek plebanii łączący kościół z północnym fragmentem czternastowiecznych zabudowań klasztornych.

W starej części budynku, w sali o wymiarach 7,23x8,8 m, o sklepieniu krzyżowym wspartym na ośmiobocznym filarze mieścił się dawniej refektarz³¹. W pomieszczeniach po byłej stajni i wozowni utworzono w 1991 r. Muzeum Parafialne³². Od strony zachodniej placu, w budynku dawnej szkoły przyklasztornej (przebudowanej), znajduje się dom przedpogrzebowy z kaplicą. Na placu przed kościołem stoi, posadowiona na kolumnie, barokowa figura św. Norberta z 1800 r. Całość tworzy interesujące wewnątrz krajobrazowe (fot. 4).

Jednonawowy, siedmioprzęsłowy kościół zbudowany jest na rzucie wydłużonego prostokąta z trójbocznie zamkniętym, nie wydzielonym prezbiterium.

Fot. 3. Sylweta ponorbertańskiego kościoła Wniebowzięcia NMP.

Źródło: zbiory parafialne.

Fot. 4. Wnętrze krajobrazowe w obrębie zabudowań poklasztornych. Widoczna bryła kościoła z fragmentem muru obwiedniego, dziewiętnastowieczna plebania i fragment czternastowiecznego budynku gospodarczego (fot. E. Gerstmannowa)

terium. Najstarsze elementy świątyni zachowały się jedynie w partiach przyziemia zachodniej części. Dzisiejszy kształt kościoła uzyskał w wyniku przebudowy w XIV, na początku XVII i w XVIII w. Od strony południowej zachowała się część dawnego klasztoru z klatką schodową i izbą na piętrze. Długość kościoła wynosi 34,8 m, szerokość 9,16 m, wysokość 14 m. Empora zakonnica wznosi się 4,65 m nad posadzką i sięga 12,8 m w głąb kościoła. Kościół i empora mają sklepienia krzyżowe. Pod nawą znajduje się krypta, w której chowano mniszki. W XVIII w. nadbudowano górną część wieży o konstrukcji ryglowej. Wówczas to wieżę i sygnaturkę znajdującą się pośrodku dachu przykryto barokowymi hełmami³³. Do podstawowej bryły dobudowano zakrystię i skarbiec (obecnie kaplica), kruchtę zachodnią i południową. Charakterystyczne dla gotyckiej bryły kościoła są wysokie, ostrołukowe okna.

Piękne wnętrze kościoła kryje bardzo dużo cennych elementów wystroju, tworzonych i gromadzonych tu przez wieki. Żukowski kościół nazywany jest skarbnicą sztuki Pomorza. Do najciekawszych dzieł sztuki należą:

- Tryptyk Antwepski – wczesnorenesansowy ołtarz pasyjny, datowany na lata 1515-25, przepięknej urody, z dużą liczbą rzeźbionych figur (fot. 5),
- ołtarz główny – trzykondygnacyjny ołtarz późnorenesansowy, z rzeźbionego drewna polichromowanego i złoconego (fot. 6). K.M. Kowalski stawia ołtarz główny w Żukowie „w szeregu najpiękniejszych obiektów tego typu zachowanych w kościołach pomorskich”³⁴,
- gotycki krucyfiks – polichromowana rzeźbą ukrzyżowanego Chrystusa pochodząca z około 1360 r. W czterech polach w otoczeniu krzyża są umieszczone symbole czterech ewangelistów (fot. 7),
- ołtarz Świętej Rodziny z przepiękną późnogotycką rzeźbą ukoronowanej Madonny, która na ramieniu trzyma ukoronowane Dzieciątko (fot. 8). Wykonano ją prawdopodobnie około 1500 roku w jednym z pomorskich warsztatów,
- angielska, gotycka płaskorzeźba alabastrowa przedstawiająca pokłon trzech króli,
- Tryptyk Mestwina – niewielki (80x50 cm) ołtarzyk, późnogotycki, z elementami wczesnego renesansu, nazywany także Ołtarzykiem Mszczuja lub Mestwina. Wykonano go najprawdopodobniej w warsztacie gdańskiego artysty, a norbertanki ufundowały go na pamiątkę lokacji zakonu w Żukowie³⁵,

³¹ G. Maj, *Żukowo – Studium konserwatorsko-ruralistyczne*, op. cit.

³² B. Damps, 2004, *Funkcje turystyczne Żukowa jako miejscowości tranzytowej na szlakach turystycznych Pomorza* (niepubl.), praca dyplomowa napisana pod kier. E. Gerstmanowej w Katedrze Organizacji Usług Turystyczno-Hotelarskich Akademii Morskiej w Gdyni, 2004, s. 56.

³³ G. Maj, *Żukowo – Studium konserwatorsko-ruralistyczne*, op. cit.

³⁴ K.M. Kowalski, *Zabytki Żukowa*, [w:] B. Śliwiński (red.), *Dzieje Żukowa*, op.cit., s. 305-307.

³⁵ K.M. Kowalski, *Zabytki Żukowa*, op. cit., s. 299, 300.

Fot. 5. Tryptyk Antwerpski

Fot. 6. Ołtarz główny

Fot. 7. Gotycki krucyfiks

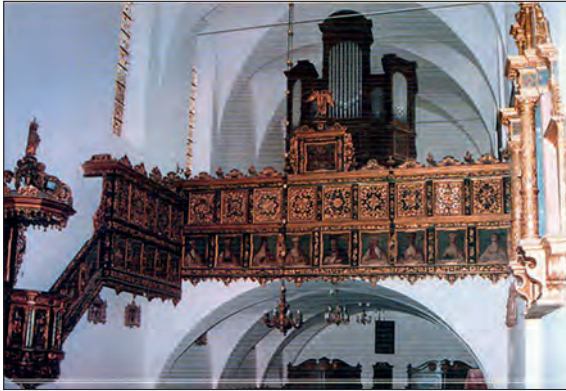

Fot. 8. Ołtarz Świętej Rodziny z późnogotycką rzeźbą Madonny z Dzieciątkiem

Źródło: zbiory parafialne.

Fot. 9. Ambona, drewniane schody
(fot. E. Gerstmannowa)

Fot. 10. Empora zakonnica
Źródło: zbiory parafialne.

Fot. 11. Kościół św. Jana Chrzciciela
(fot. E. Gerstmannowa)

- barokowa ambona, która poprzez drewniane schody połączona jest z emporą zakonnic. Ażurowa balustrada empory zakonnic ozdobiona jest płycinami z malowidłami świętych i błogosławionych oraz bogatym ornamentem snycerskim (fot. 9 i 10).

W kościele znajdują się ponadto: marmurowa posadzka, barokowa tęcza, przepiękne drzwi w obu kruchtach, a także wiele rzeźb, sprzętów liturgicznych i mebli, freski i witraże. W muzeum sakralnym znajdują się między innymi: późnogotycka, drewniana rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego, inne dzieła sakralnego malarstwa i rzemiosła, a także duży zbiór szat liturgicznych, między innymi haftowane (w norbertańskiej, żukowskiej szkole haftu) ornaty, stuły, dalmatyki, kapy, welony. Ze zbiorów żukowskich pochodzi, eksponowany w Muzeum Pomorskim w Gdańsku, jeden z najstarszych na Pomorzu, gotycki ornat, powszechnie znany jako płaszcz Świętopelka.

W powszechnej opinii historyków sztuki, zabytki sztuki gotyckiej: krucyfiks, Madonna w ołtarzu Świętej Rodziny i płaskorzeźba Pokłon Trzech Króli należą do czołowych dzieł sztuki średniowiecznej na Pomorzu.

Zakończenie

Elementy zespołu osadniczo-krajobrazowego dawnej wsi klasztornej, zabytki sakralne i gospodarcze (techniczne), które powstały na tym terenie podczas ponad sześciu wieków istnienia klasztoru w Żukowie, należą do unikatowych w krajobrazie Pomorza. Taka ocena wynika z historii rozwoju obszaru, ale także z cech naturalnych terenu. Do dziś zachowały się fragmenty zabudowy klasztornej i zabudowa gospodarcza w dolinie Raduni i jej dopływu Słupiny.

Walor krajobrazowy zespołu podnosi drugi z kościołów (dawny kościół parafialny) pw. św. Jana Chrzciciela (fot. 11). Zbudowany prawdopodobnie w XIV w., później kilkakrotnie przebudowany, zajmuje centralne miejsce dawnej osady wiejskiej. Ten jednonawowy kościół z charakterystyczną wieżą o konstrukcji szkieletowej, przykrytą baniastym hełmem, także zawiera w swym wnętrzu wiele cennych zabytków.

Zachowane obiekty i cały zespół wpisane są do rejestru Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, a jednak mimo to przestrzeń chroniona Żukowa podlega niekorzystnym zmianom i powolnej degradacji. Coraz więcej elementów zabudowy miasta lokowanych jest w strefie ekspozycji widokowej zabudowań klasztornych. W pobliżu ronda komunikacyjnego niefortunnie zlokalizowano klockowaty budynek restauracji i stację benzynową, a w obrębie dawnych zabudowań gospodarczych nad Radunią lokowane są różnorodne funkcje magazynowe i handlowe, którym towarzyszą kolorowe reklamy.

W dalszym ciągu Żukowo jest miejscowością na trasie ważnych szlaków komunikacyjnych. Z pomiarów natężenia ruchu samochodowego³⁶ wynika, że

³⁶ Wyniki pomiarów z 1995 r., Generalna Dyrekcja Dróg Krajowych i Autostrad, Oddział w Gdańsku, Gdańsk.

w okresie lipcowego weekendu, średniodobowy ruch pojazdów w Żukowie szacowany jest na 10 255 samochodów. Zebrane dane wskazują na równomier-ny rozkład natężenia ruchu we wszystkich kierunkach. W porze nasilonych powrotów do Trójmiasta (niedziela, godz. 18.00-19.00) przez Żukowo przejeżdża około 1300 samochodów na godzinę.

Turyści zmotoryzowani koncentrują swoją uwagę na pokonaniu uciążli-wości ruchu (korek drogowy, dwa ronda spowalniające ruch). Przejeżdżając przez Żukowo, widzą dwie bryły kościołów i towarzyszącą im zabudowę. Mimo dogodnego dojazdu i rozległego miejsca do parkowania niewielu turystów za-trzymuje się po to, aby zwiedzić kościół i elementy zabytkowej zabudowy miasta. Większość z nich jako atrakcję turystyczną postrzega zainwestowanie handlowo-usługowe miejscowości, a nie jej zabytki i walory krajobrazowe.

Niestety, unikatowych walorów turystycznych miasta nie promują także jego mieszkańcy i władze.

THE TOURIST VALUE OF THE POST-NORBERTAN CONVENT SACRAL SPACE AT ŻUKÓW

SUMMARY

For more than six centuries, the space of Żuków was under an influence of the St. Norbert convent. A portion of this space could be referred to as a sacral space with the rest occupied by various household activities involved in the functioning of the convent itself, the farm and the individual hamlets. The author briefly sketches the loca-tion and physical-geographic features of the area, the history of the St. Norbert convent, its impact on the rural landscape and a brief characteristic of the most valuable historic monuments of the post-convent Żuków.

Translated by Paweł Pilch